

גירושי מבצע חירם: תיקון טעות

בני מוריס

לפני עשר שנים יצאה לאור המהדורה הראשונה באנגלית של ספרי לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים: 1947-1949 (מוריס 1991).¹ בספר תיארתי וניתחתי את תהליך יציאת הערבים מכפריהם ומעריהם במהלך מלחמת תש"ח ואת סיבותיו. ככלל, את מרבית הנטישות מרוב המקומות וברוב הזמן תליתי בהתקפות הכוחות היהודיים – הגנה, אצ"ל, לח"י וצה"ל – או בפחד מפני התקפה קרובה. המסמכים – בארכיונים בארץ, בכריטניה ובארצות הברית – הראו שבשלבם מסוימים של המלחמה אף התנהלו גירושים. בין המבצעים החשובים שתיארתי וניתחתי בספר היה מבצע חירם, שבו כבשה חזית (פיקוד) הצפון את כיס הגליל הצפוני-מרכזי, מקו מג'ד אל-כרום – דיר חנא ועד גבול לבנון, מידי חיילי צבא ההצלה הערבי של פאוזי קאוקג' ומידי כוחות מקומיים. במהלך המבצע, שנמשך מ-28 ועד 31 באוקטובר 1948, נטש חלק ניכר של האוכלוסייה הערבית ללבנון.

לעתים צריך היסטוריון לתקן טעות. בלידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים כתבתי על המבצע ועל מפקדו, האלוף משה כרמל, מפקד חזית הצפון, כי "לא הייתה החלטה או הוראה לצה"ל – לא של הממשלה ולא של אחת מועדותיה לפני [...] 'חירם', במהלך[ו] או מיד לאחר סיומ[ו], על גירוש האוכלוסייה הערבית מן השטחים שעמדו להיכבש או שכבר נכבשו. כמו כן [...] לא מצאנו שום עדות למתן הוראות כלליות ברוח זו מצד [המטה של המבצע] [...] לגדודים ולפלוגות שהשתתפו בקרבות [...]". (מוריס 1991: 291).

בספר אכן תיארתי מצב סטיכי של העדר הנחיה מרכזית ומדיניות עקבית, מצב שבו פעלו יחידות שונות בדרכים שונות כלפי האוכלוסייה הערבית הנכבשת – פה השאירו אוכלוסיות במקומותיהן, שם גירשו, ובמקומות שונים אף ביצעו בכפריים מעשי טבח, שלעתים לוו בגירוש ולעתים לא. לצורך הבנת תפקודו של צה"ל (החטיבות כרמלי,

גולני, שבע ועודד) במבצע חירם התבססתי בעיקר על שני מסמכים: מכתב שכתב יעקב שמעוני, ממלא מקום ראש מחלקת מזרח תיכון במשרד החוץ, אל אליאס (אליהו) ששון, ראש המחלקה, שנמצא באותה עת בפרס, בתאריך 12 בנובמבר 1948; ומכתב נוסף, מאת שמעוני למנכ"ל משרד החוץ, וולטר איתן, מתאריך 18 בנובמבר של אותה שנה.

במכתבו כותב שמעוני לששון:

[...] ידים מרובות מדי טפלו בדייסה [...] כך קרה שהיחס אל תושבי הגליל הערביים וכן אל הפליטים הערביים שהתגוררו בכפרי הגליל או על ידם היה יחס מקרי ושונה ממקום למקום לפי יזמת מפקד זה או אחר או פקיד זה או אחר של מחלקות ממשלתיות שונות: כאן גרשו ושם השאירו, כאן קיבלו כניעת כפרים (ובכך מעין התחייבות להרשות לתושבים להישאר במקום ולהגן עליהם) ושם סרבו לקבל כניעה, כאן היפלו לטובה את הנוצרים, ושם נהגו בנוצרים ובמוסלמים לפי אותה שיטה וללא הבדל. כך אף התירו לפליטים שברחו ברגע הראשון של בהלת הכיבוש, לחזור למקומותיהם.

הצעתנו [לצבא] ודעתנו [כלומר דעתה של מחלקת מזרח תיכון במשרד החוץ], שלא בוצעו, ודאי ברורות לך: אנחנו בקשנו להשתדל בשעת הכיבוש שלא יישארו בגליל תושבים ערבים ועל אחת כמה וכמה שלא יישארו שם פליטים ממקומות אחרים [...].²

לאתן כתב שמעוני:

אחרי שני סיורים בגליל של עזרא דנין [יועץ לעניינים ערביים במשרד החוץ], צבי מקלר (המחלקה המדינית), שמואל יערי (מדור סוריה והלבנון במחלקתי) ושלי [...] מפי כל המפקדים שעמם באנו במגע שמענו שבשעת הפעולות בגליל ובלבנון לא היו בידם שום הוראות ברורות, שום קו בהיר בדבר התנהגות עם הערבים בשטחים הכבושים – גירוש התושבים או השארתם במקום; התנהגות קשה או רכה; הפליט נוצרים לטובה או לא; יחס מיוחד למאורנים; יחס מיוחד למתואלים [כלומר לשיעים]; וכו' וכו' [...] (גם אותם מעשי האכזריות שנעשו – ודאי חלק מהם נעשו מתוך מגיעים וגורמים אחרים שאינם קשורים

2 מכתב של יעקב שמעוני לאליהו ששון, 12 בנובמבר 1948, גנוז המדינה [להלן: ג"מ], משרד החוץ, 11\2570.

לכאן; אך אין לי ספק שחלק מהם לא היה נעשה לו היה בידי הצבא הכובש קו התנהגות ברור וחיובי] [הדגשה במקור].³

המצב שהתהווה בשטח לאחר מבצע חירם אישש, לכאורה, תיאורים אלה: כפריים רבים, מוסלמים ונוצרים, נשארו והושארו במקומותיהם – והיום מהווים את גרעינו הגדול של המיעוט הערבי בישראל.

בראיון שערכתי עם משה כרמל ב־1985 הוא הסביר שמעולם לא אימץ מדיניות של גירוש כלפי האוכלוסיות הערביות שעליהן השתלט במבצעי 1948, אם כי הודה שפה ושם גורשו תושבים מן האזורים שהיו תחת פיקודו מטעמים צבאיים גרידא. אך כרמל לא דיבר אמת, ושמעוני לא דייק בדיווחיו – כך מתברר ממסמכים הנוגעים למבצע חירם, שלאחרונה נפתחו לעיון בארכיון צה"ל. מהפיקוד אכן ניתנה הוראה מרכזית לפנות מהארץ את תושבי הכיס שנכבש במבצע חירם, אף שכרמל נמנע משימוש במילה המפורשת "לגרש". ייתכן שהוראה זו ניתנה בהמשך ל"הצעת" משרד החוץ (שעליה כתב שמעוני) למפקדתו.

בבוקרו של 31 באוקטובר 1948 הבריק משה כרמל לכל מפקדי החטיבות והמחוזות שתחת פיקודו את ההוראה הבאה: "עשו כל שביכולתכם לטהור מהיר ומידי של השטחים הכבושים מכל האלמנטים העוינים בהתאם לפקודות שנתנו. יש לסייע לתושבים לעזוב [את] השטחים הכבושים".⁴ וב־10 בנובמבר הוסיף כרמל והורה (בדרך מרוככת משהו): "[...] ב. יש להוסיף ולסייע לתושבים המבקשים לעזוב את השטחים שנכבשו על ידינו. דבר זה הוא דחוף ויש לעשותו בוזירות. ג. רצועה ברוחב של 5 ק"מ מאחורי קו הגבול שבינינו לבין הלבנון חייבת להיות ריקה מתושבים".⁵ אין ספק כי בתנאים של סוף 1948 הבינו מפקדי החטיבות והמחוזות את הוראתו הראשונה של כרמל, מ־31 באוקטובר (ואולי אף את הוראתו השנייה), כהוראת גירוש כללית. כך, לימים, הבין אותה גם רס"ן יצחק מודעי. בעבודתו המקיפה על מבצע חירם, שנכתבה עבור מחלקת ההיסטוריה של צה"ל במחצית השנייה של שנות החמישים, בעיקר על בסיס התיעוד הצה"לי הפנימי, הקדיש מודעי מקום נרחב לשאלה מדוע נשאר (או הושאר) רובה של האוכלוסייה הערבית בכפרי הכיס (לעומת רוב האוכלוסיות, שברחו או הוברחו במהלך מסעות הכיבושים הקודמים של צה"ל באזורים אחרים). "אפשר היה לחשוב כי האוכלוסייה הערבית בגליל פשוט לא נאלצה – כפי שנאלצו תושבי אזורי הארץ האחרים – לברוח על נפשם מפני חמת המציק. אולם מתוך

3 מכתב של יעקב שמעוני לולטר איתן, 18 בנובמבר 1948, ג"מ, משרד החוץ, 17/186.

4 כרמל אל חטיבות ומחוזות, 31 באוקטובר 1948, שעה 10:00, ארכיון צה"ל [להלן: א"צ], 3/149/715.

5 חזית א' אל חטיבות 2 ו־9, 10 בנובמבר 1948, שעה 09:00, א"צ, 495/49/4858.

עדויות מפקדים ואנשים ומתוך דו"חות רשמיים [...] מתברר כי כוחותינו בגליל לא 'טמנו ידם בצלחת', וכי יחסם אל התושבים לא יכול היה בשום פנים לשמש גורם שישארו בכפריהם", כתב מודעי. כמו כן ציין: "אם כי בפקודות מבצע 'חירם' החזיתית [ז"א, הפיקודית] או החטיבתית, לא הוזכר דבר בקשר לאוכלוסיה המקומית⁶, הייתה ידועה לכל עמדת מטכ"ל אג"ם בשאלה זו". מודעי מפנה את הקורא לפקודה של מנהל אג"ם, יגאל ידין, מ-18 באוגוסט 1948, הגורסת "כי אין אנו מעוניינים בתושבים ערביים וכי יש למנוע את חזרתם [של הפליטים] בכל מחיר". אז מצטט מודעי את פקודתו של כרמל מ-31 באוקטובר ("יש לסייע לתושבים לעזוב השטחים שנכבשו"), ומסכם: "מסתבר, אפוא, כי האוכלוסיה הערבית בגליל נשארה ברובה בכפריה, למרות שכוחותינו השתדלו לסלקה, ולעתים קרובות לאו דוקא באמצעים חוקיים ועדינים". מודעי מציג כמה הסברים לכך שמרבית האוכלוסיה נשארה במקומה:

א. התנגדות צבא ההצלה לבריחה ערב המבצע [בהמשך מפנה מודעי את הקורא להוראות צבא ההצלה בלבנון למנוע מעבר פליטים פלסטינים לארץ זו].

ב. המבנה ההררי של שטחי הגליל [הווה אומר שכפרים מסוימים לא שמעו על הכיבוש עד לאחר שהתרחש, ושהטופוגרפיה הקשתה על בריחה עם רכוש ולכן העדיפו רבים שלא לצאת כלל לדרכים] ואופי הכפריים.

ג. מציאות אוכלוסיה אוהדת אשר כוחותינו הבטיחו לה מראש יחס טוב ונמנעו מלפגוע [בה] במשך המבצע [הכוונה למאורעים ולדרווים].

ד. המהירות בה השתלטו כוחותינו על כבישי הגליל.

ה. חוסר תושיה מצד כוחותינו אשר אפשרו למספר גדול של כפריים לחזור לכפריהם, אחרי שפינו אותם תחילה.

מודעי אף מציין ברורות כי "העדר פקודה ברורה וקבועה מראש, כי יש להיפטר מהתושבים (אם אמנם הייתה זו המגמה), הערבים או המוסלמים בגליל, [והעדר] הגדרה מדויקת של היחס [הרצוי] לבני הדתות והגזעים השונים, התעלמות משאלת [כלומר בעיית] התושבים הערבים בתכנון ובביצוע המבצע, והעובדה שלא הכינו מראש כוחות אשר יבטיחו כי לא ייווצר 'חלל' ריק, אשר יאפשר לתושבים לחזור לבתיהם – הם"הם בעיקר שהולידו את עובדת הישוב הערבי בגליל".⁷

6 ראה "פקודת מבצע חירם", חוית א' אל חטיבות, מחוזות, וכו', 26 באוקטובר 1948, א"צ, 321\521854. אכן, בפקודה אין כל הוראה מפורשת בדבר ההתנהגות הרצויה כלפי האוכלוסיה האזרחית באזורים העומדים להיכבש.

7 רס"ן יצחק מודעי, "מבצע חירם", (ללא תאריך, אך מסוף שנות ה-50), א"צ, 189\75\922.

להערכתי, להסברים אלה של מודעי יש להוסיף כי עד סוף אוקטובר שמעו וידעו תושבי האזור האמור על גורלם המר של הפלסטינים, שהפכו לפליטים בחודשים הקודמים, ורובם העריכו שייטב להם אם יישארו במקומותיהם ולא ינדדו לארץ זרה. כמו כן, עד סוף אוקטובר בוודאי הבינו מרבית הפלסטינים כי ארצות ערב הפסידו במערכה ולא יהיה ביכולתן להושיע את הפליטים ולהחזירם למקומותיהם. יש לשים לב גם כי התאריך של פקודת כרמל הוא 31 באוקטובר. עד לבוקרו של אותו יום כמעט הושלם מבצע חירם – כלומר, רוב הכפרים כבר "נשטפו" ונכבשו ואת רובם עזבו היחידות עוד בטרם קיבלו את הפקודה "לסייע" לתושבים לעזוב (הפקודה הונפקה רק בשעה 10:00, וחלף זמן נוסף עד שהגיעה מהחטיבות ומהמחוזות לגדודים ולפלוגות). יתר על כן, הניסוח היה לא מחייב, והשאיר בידי הקצינים מרחב תמרון בין ציות לאי-ציות לפקודה.

ואולם, עדיין נותרת פתוחה השאלה מה התרחש ב"כיס" הגלילי בימים שלאחר מכן, מ־31 באוקטובר ואילך. כשכתב מודעי ש"כוחותינו [במבצע חירם] [...] לא טמנו ידם בצלחת", הוא התכוון לסדרת הגירושים (מן הכפרים אקרת, כפר ברעם, אל-מנסורה, תרביחא ואחרים) ולמעשי הטבח (בכפרים מג'ד אל-כרום, אל-בענה ודיר אל-אסד, נחף, ספסף, ג'יש, סעסע, עילבון, סליחה וחולה בלבנון) שביצעו חייליו של כרמל (ברוב המקרים – לאחר תום המבצע). מתעוררת השאלה באיזו מידה נעשו המעשים ביוזמת הדרג המקומי – מפקדי מחלקות, מפקדי פלוגות ומג"דים – ובאיזו מידה שאבו אלה את השראתם מהנחיות מרכזיות או מהנחיה מרכזית. באשר לגירושים לאורך גבול הלבנון כשבוע לאחר מבצע חירם, גירושים שכללו את הכפרים אקרת וברעם – אין ספק כי אלו נבעו מהוראת גירוש אחת מרכזית, ומברקו השני של כרמל, המברק מ־10 בנובמבר המצוטט לעיל, מצביע על כך.

אך מה בנוגע למעשי הטבח? ידיעותנו על אודות מעשי הטבח האלה מוגבלות מאוד, מחמת החסיון שהטיל ארכיון צה"ל על המסמכים הרלוונטיים (דיווחי מפקדים מהשטח ומסמכי ועדות החקירה שבדקו את האירועים לאחר מעשה), אך הקווים העיקריים ברורים, בזכות פקידים ישראלים שונים שהשאירו עדויות מהימנות על המאורעות האלה (יוסף נחמני, משה ארם, ועוד).⁸

איננו באים לטעון כאן שכרמל העביר הנחיה מרכזית לבצע מעשי טבח ועל כן

8 ראה: מורים 1991: פרק 7, וכן מורים 1996: 96–97, 101–103. בלידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים טעיתי כאשר טענתי כי האיש שדיווח על אודות מעשי הטבח בישיבת הוועדה הפוליטית של מפ"ם היה ישראל גלילי. מי שמסר את הפרטים היה משה ארם, כמסופר במאמרי באלפיים. כאומר, מבין המסמכים שבארכיון צה"ל, מרבית המסמכים הנוגעים למעשי הטבח עדיין חסויים, אך לא תמיד פעלו הצנזורים בעקביות ראויה. למשל, בעניין הטבח באנשי השבט הבדוו ערב אל-מוואסי בגליל המזרחי פתוחה לעיון התעודה הבאה, שנכתבה ב־2 בנובמבר 1948, כנראה (והחתימה לא ברורה) בידי מ"פ פלוגה ג' בגדוד 103 (א"צ 1065/1949/1096):

בוצעה סדרה של מעשים כאלה. עם זאת, שני דברים מצביעים על כך שלפחות מקצת אנשי הקצונה בשטח הבינו את הוראותיו של כרמל כמתן גושפנקא למעשים רצחניים שיבריחו את התושבים: האחד הוא דפוס הפעולות וריבוי (את מעשי הטבח ביצעו גדודים של שלוש החטיבות העיקריות שהשתתפו בחירם – גולני, כרמלי ושבע, וכנראה גם חיילים מהיחידות המחוזיות, שנכנסו לשטח בעקבות היחידות הכובשות כחיל מצב); והדבר השני הוא העובדה שמבצעי הטבח לא נענשו בעקבות מעשיהם. למיטב ידיעתנו, איש מן החיילים ומן הקצינים שהשתתפו בפשעי המלחמה האלה לא נענש על מעשיו. ייתכן שהחיילים והקצינים שביצעו את המעשים ראו בפקודה מ־31 באוקטובר השראה למעשיהם. העובדה שאיש לא נענש מותירה את הרושם שאכן פרשנות זו הייתה מבוססת ורווחת דיה כדי להרתיע את כל מי שאולי חשב למצות עמם את הדין.

כמו כן, האחידות בדפוס הפעולות מצביעה על תחושה בקרב הקצינים בדבר קיומה של הנחיה מרכזית ואולי על משהו שרמזו על קיומה של הנחיה כזו. כמעט בכל מעשי הטבח הייתה השתלשלות העניינים דומה: יחידת צה"ל נכנסה לכפר, הורתה לרכו את הגברים בכיכר, בחרה מתוך הנאספים ארבעה, עשרה או עשרות צעירים (מקצתם על פי רשימות מוכנות של חשודים כסייענים לכוחות צבא ההצלה הערבי או למופתים), העמידה אותם ליד קיר וירתה בהם. מקצת המעשים נעשו בזמן הכיבוש ומקצתם בימים שלאחר מכן. לעתים התרחשו הדברים תוך כדי או לכאורה כחלק מן המאמץ לאלץ את הכפריים למסור נשק (למשל במג'ד אל-כרום, ב־5 או ב־6 בנובמבר), ולעתים כחלק

הגדון: דו"ח מפעולת סריקה בשטח ערב אל-מוואסי ע"י משלט 213. נמסר על ידי מ"מ ח' חיון.

ביום 2.11.48 בשעה 9.00 יצא מבסיס מראר כוח בגודל של 2 כתות בפיקוד סגן ד' קליינמן וחיים חיון בשיתוף פעולה עם חוליית משורייני הגדוד. בהגיעם למקום [כנראה חרבת וערה אל-סעודה, שמונה קילומטרים מזרחית לעילבון] רכזו את הגברים ודרשו את נשקם. נאספו 7 רובים. הכוח נחלק, אחד בפיקוד קליינמן, לשמור על הגברים, השני בפיקוד חיון עלה למשלט 213 [כשני קילומטרים מערבית לחרבת וערה], שם נמצאו עצמות החיילים אשר אבדו בפעולה קודמת על משלט זה. והותם נקבעה על ידי חלקי לבוש שנמצאו בקרבתם. נמצאו כרותי ראש.

האנשים העלו את בתי הערבים באש. האנשים חזרו לבסיס עם 19 גברים ערבים. בבסיס מירנו האנשים ונמצאו אלה אשר השתתפו בפעולות אויב נגד צבאנו, והם נשלחו בפקוד חיים [חיון] למקום אשר נקבע ושם חוסלו 14 מהגברים, היתר מועברים למחנה שבירים.

דרך אגב, אין לבלבל בין מעשה זה ובין הטבח שביצעו אנשי חטיבת גולני ב־12 הכפריים בעילבון שלושה ימים קודם לכן (מוריס 1991: 305). עם זאת, גם הטבח בעילבון התרחש, כנראה, בגין שני החיילים הנעדרים, ובוצע, כמסופר, לאחר שחיילי גולני מצאו את שני הראשים הכרותים באחד מבתי עילבון.

משיטת הפחדה שכנראה נועדה להביא למנוסת התושבים (בעילבון, בג'ש, ובכפרים נוספים).

בלידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים הנחתי כי מאחורי מעשי הטבח לא עמדה הוראה מרכזית "מגבוה" (מורים 1991: 307). עד כה לא נחשפה בארכיון צה"ל שום תעודה המצביעה על הוראה כזו. כשלושה שבועות וחצי לאחר המבצע פרסם כרמל "פקודת יום", שהופצה בכל חילותיו, בוו הלשון:

נצחוננו המזהיר [...] בגליל נתלווה בצל מאחר שחיילים שונים התירו לעצמם התפרצות מבישה ע"י שליחת יד ברכוש ומעשי פשע מגונים נגד האוכלוסייה הערבית אחר כניעתה. [...] התעללות בתושבים, מעשי רצח ושוד – אינם פעולה צבאית ומעשה גבורה.⁹ הם חרפה לצבאנו [...]. מבצע מעשי הפשע בעת הפעולה ולאחריה עומדים לדין וישאו בעונשם [...] [אך] נודע לי כי אף עתה לא פסקו גילויי ההתפרצות כליל. מעשים אלה ייפסקו מיד, ובכל התקיפות. כל שייתפס בביצוע פשע נוסף יועמד מיד לדין וייענש בעונש החמור ביותר. הנני פונה בזה אל המפקדים והטוראים שבחזית הצפון לתת יד לביעור השחיתות משורות הצבא. המחפה על הפושע – הינו עצמו שותף לפשע ואף הוא לא ינוקה מהאחריות [...]. כבוד ללוחם העברי הנאמן והמשתחרר, כבוד לנשק העברי הטהור, המגן והמוחץ! [הדגשה במקור].¹⁰

כאמור, לכאורה מצביעים הדברים על מורת רוחו של כרמל מהמעשים, והוא אף קובע – עד כמה שידוע לנו, באופן מטעה – שחיילים "עומדים לדין" עליהם. אך ריבוי המקרים, העדר הענישה, דפוסי הפעולה והתאחרות הגינוי שב"פקודת היום" – כל אלה ייתכן שמצביעים על מצב הרבה יותר אמביוולנטי.

חוקרי העתיד יצטרכו לתת דעתם לנושא מרכזי במלחמת תש"ח, והוא נורמות ההתנהגות ומוסר הלחימה של ההגנה צה"ל – אותו נושא שפעם הוגדר (בניסוח שיפוטי ומגוחך למדי) כ"טוהר הנשק". המחקר יאלץ להמתין עד אשר ארכיון צה"ל וארכיונים אחרים יפתחו לעיון את המסמכים הרלוונטיים במלואם. בינתיים, אפשר

9 ראו לעמוד כאן על הסדר שבו מגונים המעשים – קודם כל נזכרת הביוה, ורק אחר כך מעשי הרצח ההמוניים והשוד.

10 מ' כרמל, "פקודת יום", 25 בנובמבר 1948, א"צ, 84\49\437. ראו לציין שכרמל בוודאי ידע על מעשי הטבח ממש בימי ביצועם או לכל היותר כעבור ימים ספורים. מדוע חיכה שבועיים-שלושה לפני הוצאת "פקודת היום" הזאת? אולי חיכה עד שהחקירות בנושא תושלמנה והדברים יוכרו סופית, אולי פרסם את הדברים במטרה ללחוץ על מפקדים ועל חיילים לשתף פעולה עם התוקפים השונים שהסתובבו בשטח, ואולי פשוט העדיף לא לפתוס דבר אך לבסוף הורכב לעשות כן בלחץ הנסיבות, בלחץ מפלגתו (מפ"ם) או מסיבה אחרת. אין לדעת.

ורצוי להדגיש את ההיבט ההיסטוריוגרפי של הדברים שהוצגו לעיל: את העובדה שמלאכת ההיסטוריון היא זמנית ואינה מוחלטת, ושאת ההיסטוריוגרפיה יש להבין כעשייה מצטברת, שבה כל היסטוריון וכל דור של היסטוריונים מוסיפים עוד נדבך ועוד שכבה של מידע והבנה לבסיס הולך ומתרחב, בסיס המורכב מהשכבות שכבר יצקו דורות קודמים של היסטוריונים. תמונת העבר משתנה (וחייבת להשתנות) בהתאם לחומרים המצויים בידי הכותב: ככל שמתוספים חומרים כמעט הכרחי הוא שהתמונה תשתנה. הדברים נכונים במיוחד בכל הנוגע להיסטוריה של המזרח התיכון המודרני ולתולדות מדינת ישראל. רבים מהארכיונים הרלוונטיים עדיין סגורים לחלוטין (אלה של מדינות ערב) או סגורים בחלקם (ארכיון שירותי המודיעין ומסמכים רבים בארכיון צה"ל, בגנון המדינה ובארכיונים אחרים בישראל), ואין ספק כי המסמכים החסויים הרבים, כאשר ייפתחו, ישפכו אור חדש ויגלו עובדות חשובות על אירועים ועל תהליכים שונים.

ביבליוגרפיה

מוריס, בני, 1991. לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים: 1947-1949, תל-אביב.
מוריס, בני, 1996. "וספרים וגווילים בוקנה רגילים": מבט חדש על מסמכים ציוניים מרכזיים", אלפיים 12: 73-103.

Morris, Benny, 1988. *The Birth of the Palestinian Refugee Problem, 1947-1949*, Cambridge, U.K.

ארכיונים:

גנון המדינה
ארכיון צה"ל